

поляків і у 1661 р. утратив посаду корсунського полковника. Однак у 1664 р. Я. Улізко знову був обраний корсунським полковником і брав участь у поході короля Яна II Казимира на Лівобережжя.

Корсунським полковником Улізко вдруге був недовго, оскільки 14 квітня 1665 р. він був полонений у Корсуні, вже як «колишній корсунський полковник», лівобережними і московськими військами [2, 272]. Невідомо, скільки він перебував у полоні. Наступного разу його прізвище з'являється лише у 1674 р., коли гетьман П. Дорошенко призначив його генеральним суддею. Але цього ж року Я. Улізко і корсунський полковник Михайло Соловей «з товаришами» визнали лівобережного гетьмана І. Самойловича єдиним гетьманом України [4, 221]. Після цього Улізко переселився на Лівобережжя до Стародубського полку, де став у 1676 р. стародубським полковим суддею (був ним до 1678 р.), отримавши на уряд с. Яцьковичі. У 1678 р. він отримав хутір під с. Пирхівкою [3, 62-63], а 1686 р. – с. Пихторівку [7, 12]. У 1696 р. Улізко був стародубським наказним полковником замість відбулого у справах полковника Михайла Андрійовича Миклашевського [7, 12]. Після цього прізвище Я. Улізка вже назавжди зникає зі сторінок історичних хронік. Лише відомо, що він мав двох синів – Тимофія та Степана [3, 63].

Наостанок варто звернути увагу на написання прізвища Улізка. У старих документах [7, 11-12] воно пишеться як «Улѣзко». Однак їх, ймовірно, вивчали російськомовні історики, тому і прізвище читали як «Улезко», адже у російській мові літера «ѣ» читається як «е». До того ж після «е» дзвінке «з» перейшло у глухе «с», отже російською мовою прізвище почало звучати як «Улеско». Звідси пішов і неправильний переклад українською – «Улеско». Але, варто відзначити, що в XVII ст. документи писалися староукраїнською мовою, у якій літера «ѣ» читалася як «і», тому правильним є прочитання прізвища як «Улізко», а не «Улеско», як це робилося раніше.

Отже, не дивлячись на купість біографічних даних, можна частково реконструювати життя Якова Улізка. Установлено, що він у різні часи був корсунським полковником і генеральним суддею. Останні роки свого життя він провів у Стародубському полку, де займав посади полкового судді та наказного полковника.

Посилання

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею – СПб., 1863. – Т. 4. – 426 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею – СПб., 1867. – Т. 5. – 564 с.
3. Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшини правобережних полків (1648 – 1678 рр.) – К., 2000. – 96 с.
4. Маркевич М. Малороссия от смерти Хмельницкого до падения Мазепы. 1657 – 1709. Период пятый // Відділ рідкісної

книги наукової бібліотеки ДНУ. – Т. 2.

5. Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов – К., 1845. – Т.1; 1852. – Т. 3. – 602 с.

6. Реестр Війська Запорозького 1649 року – К., 1995. – 592 с.

7. Степенькин С.Ю. Кілька документів, що стосуються родів Улізків і Кандиб // Корсунський часопис – 2006. – № 16. – С. 10-13.

Степенькин С.Ю. Некоторые ведомости с биографии генерального судьи Я. Улизка

В статті досліджується біографія генерального судьи Якова Улизка. Указано, що он походив из Корсуна на Правобережній Україні. Проаналізована його діяльність на должностях генерального судьи, корсунского полковника, стародубского наказного полковника и стародубского полкового судьи. Выяснено правильность написания его фамилии.

Ключевые слова: Улизко, генеральный судья, корсунский полковник, Стародубский полк, полковой судья, наказной полковник.

Stepenkin S.Yu. Some information is from the biography of general judge Ya. Ulizko

The biography of general judge of Yakiv Ulizko is investigated in this article. We have some information that he took place from Korsun on Right bank Ukraine. His activity on positions of general judge, Korsun's colonel, Starodub's order colonel and Starodub's regimental judge is analysed. The rightness of writing of his surname is set.

Key words: Ulizko, general judge, Korsun's colonel, Starodub regiment, regimental judge, order colonel.

16.03.2012 р.

УДК 94(477.51) «1659/1660»

Р.А. Желзко

ГЕТЬМАН ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ТА НІЖИНСЬКИЙ КОЗАЦЬКИЙ ПОЛК (1659-1660 РР.): ВІД ДРУГОГО ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО ЧУДНІВСЬКОЇ УГОДИ

Стаття присвячена військово-політичній історії Ніжинського козацького полку 1659-1660 рр. на тлі московсько-польського суперництва за українські землі. Особлива увага приділена міжособній боротьбі у середовищі ніжинської старшини, участі ніжинських козаків у зовнішній політиці Чигирини.

Ключові слова: гетьман, Гетьманщина, козацька старшина, московський воєвода, Ніжинський козацький полк, «Руїна».

Період занепаду Козацько-гетьманської держави сер. XVII ст., досить відомий у історичній літературі як епоха «Руїни», був та залишається предметом дослідження низки істориків минулих століть та сьогодення. Серед плеяди українських гетьманів окремої уваги заслуговує постать Юрія Хмельницького – гетьмана, який всупереч об'єктивним і суб'єктивним чинникам не став гідним сином свого батька. Період гетьманування Юрія Хмельницького, зокрема короткотривалі 1659-1660 рр. – час збереження територіальної цілісності Гетьманщини – був означений низкою драматичних подій, пов'язаних із постійною боротьбою козацької верхівки за владу, посиленням соціального протистояння в українському суспільстві,

утратою гетьманом підтримки народу, агресивним втручанням у внутрішньо українські справи сусідніх Речі Посполитої та Московського царства.

Поряд із дослідженням загальних процесів історії Гетьманщини доби Юрія Хмельницького значної уваги потребує вивчення краєзнавчої специфіки особливостей ключових подій «Руїни» у окремих козацьких полках. Зокрема, варто звернутися до подій 1659-1660 рр. у Ніжинському козацькому полку – одному з центрів українського державотворення, провідному військово-політичному центрі Лівобережної України та територіально найбільшому полку Гетьманщини протягом 1654-1663 років.

Історіографія середини XVII ст., досить широка і різнопланова, включає документальні джерела, козацькі літописи, свідчення іноземців, низку вітчизняних авторських монографій. Серед праць українських істориків XIX – поч. XX ст., присвячених означеному періоду, варто згадати напрацювання В. Антоновича, О. Лазаревського, О. Шафонського, М. Грушевського, І. Крип'якевича та інших. Роботи названих авторів містять свідчення, що дозволяють з'ясувати основні події історії Ніжинського козацького полку 1659-1660 рр. Так, О. Лазаревський у роботі «Описание старой Малороссии. Материалы для истории землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский» подає короткі біографії ніжинських полковників того періоду, зупиняючись на аналізі їхнього доробку у державній політиці [5, 4-22]. Фундаментальні напрацювання О. Лазаревського доповнює праця А. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России», що висвітлює історію Гетьманщини на тлі українсько-московських відносин. Зокрема, досить важливим є той факт, що згідно А. Шафонського, московські воеводи прибули до Ніжина та інших лівобережних міст лише у 1660 р. за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-1663 рр.) [9, 62].

На межі XX-XXI ст. з'явилися історичні розвідки, що відображають проблеми внутрішнього життя і зовнішньополітичних відносин Козацько-гетьманської держави, серед яких слід назвати праці В. Борисенка, В. Горобця, О. Гуржія, В. Кривошеї, Л. Мельника, Ю. Мищика, В. Смоля, В. Степанкова, російської дослідниці Т. Яковлевої та інших. Водночас, слід зауважити, що окремих праць по висвітленню історії Ніжинщини у другій половині XVII ст. немає. Ряд краєзнавчих публікацій та історичних розвідок О. Морозова, Л. Петренко та О. Ростовської започаткували вивчення історії Ніжинського козацького полку. Вони розкривають цікаві та повчальні події, містять окремі факти, що проливають світло на становище Ніжинщини у період «Руїни». Стан наукової розробки, наявність джерельної бази, пізнавальний інтерес і запозичення історичного досвіду (чи попереджень)

для сучасного державного будівництва зумовлює потребу дослідження.

Метою даної статті є спроба висвітлити історію Ніжинського полку 1659-1660-рр. на тлі польсько-московського протистояння у боротьбі за українське Лівобережжя та провладних старшинських конфліктів, спираючись на наявні документальні джерела та попередні напрацювання історіографії.

Повернення булави до рук Ю. Хмельницького відбулося у досить складній ситуації, означеній поразкою Чигирини в українсько-московській війні 1658-1659 рр. та зайнятті лівобережних міст, зокрема Ніжина, московською армією князя Олексія Трубецького. Формально Гетьманщина, прив'язана Гадяцькою угодою, була частиною Речі Посполитої. Водночас, зважаючи на відсутність військової допомоги з боку Варшави, єдиним виходом збереження української державності залишалося укладення миру з Московською державою. 17 жовтня 1659 р. представники більшості козацьких полків зібралися на раду в Переяславі. Серед присутніх полковників перебували і лівобережні: ніжинський Василь Золотаренко, чернігівський Оникій Силич та прилуцький Федір Терещенко. За твердженням Т. Яковлевої, названі три полки являли собою ядро лівобережної старшини, очолюване ніжинським полковником В. Золотаренком [10, 334]. З Ніжина до Переяслава прибув московський воевода О. Трубецький, який привів із собою 40-тис. військо. Так, 27 жовтня 1659 р., не без тиску і погрозу з боку чисельно переважаючої московської армії, між Гетьманщиною та Московською державою було підписано другий Переяславський договір. На відміну від Переяславського договору 1654 р. (а українська сторона свій його екземпляр взагалі загубила!) нова українсько-московська угода чітко зафіксувала зміну принципів українсько-російських відносин. Так, згідно договору, Україна позбавлялася права без дозволу царя переобирати гетьмана; гетьман утрачав право призначати і звільняти полковників, карати без суду смертю старшин, виступати у похід без дозволу царя; заборонялися відносини з іншими державами. На відміну Переяславської угоди 1654 р. московські воеводи окрім Києва ставали з залогами в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані [8, 115-120]. За висновками В. Смоля, В. Степанкова, О. Реєнта та І. Коляди, Українська держава з рівноправного партнера Московії у своєрідній конфедерації перетворювалася на її автономну одиницю [7, 123; 6, 139].

Згідно збережених сьогодніх статей Переяславського договору 1659 р., значні зміни відбулися і в Ніжинському козацькому полку та м. Ніжині. Зважаючи на розміщення воевод і ратних людей, що повинні були утримуватись у місті за власний кошт [8, 118], Ніжин остаточно перетворюється в центр зосередження проросійських сил. Як і гетьман Ю. Хмельницький, місцева старшина, будучи заручниками зовнішньої та внутрішньої ситуації, змушена визнати владу мо-

сковського царя та відмовитись від пропольської орієнтації. Цьому, зокрема, сприяло прибуття Ю. Хмельницького в Ніжин восени 1659 р., де йому було передано 15 прапорів, 37 гармат і багато іншого «риштунку військового» [1, 201], відібраних у вигнаних з Лівобережжя польських жовнірів. Зміна зовнішнього союзника-сюзерена спричинила кардинальну перестановку серед ніжинської козацької старшини. На вимогу Москви з полкових посад було зміщено Г. Гуляницького та відданих йому осіб. Навіть більше, згідно нових, доданих до Переяславських домовленостей 1654 р. статей (Стаття 10), співпраця з ними каралася смертю [8, 119]. З досліджень В. Кривошеї ми довідуємось, що поряд із В. Золотаренком до влади у Ніжинському полку прийшов рід Рябух – Гаврило та Іван (полковий обозний 1659 р.) [3, 131]. Посади ніжинських сотників було закріплено за Федором Завадським, Левком Буттом, Романом Ракушкою-Романовським та Григорієм Кобилецьким. Перераховані колишні соратники гетьмана Івана Виговського у вересні 1659 р. під час посольства ніжинського протопопа М. Филімоновича до табору О. Трубецького отримали «прощення» від московського царя.

Наслідком поразки Гетьманщини в українсько-московській війні 1658-1659 рр. та поступливості козацької старшини стала ліквідація Білоруського полку. Згідно другого Переяславського договору козаки Ніжинського, Чернігівського та Київського полків, що там перебували, повинні були повернутися до своїх безпосередніх полкових центрів. Козаків, що не бажали виконувати царський наказ, належало було видавати московським ратним людям [8, 119]. Виконанню цього пункту угоди і поверненню ніжинських козаків до рідних осель посприяв успіх московського війська у боротьбі проти ставлеників І. Виговського. У грудні 1659 р. головне місто Білоруського полку Старий Бихів було взято штурмом, спалено, а його мешканці вбиті [10, 32]. Варто зазначити, що білоруські землі, звільнені у 1654-1656 рр. ніжинськими козаками полковника І. Золотаренка від польсько-шляхетського панування, довгий час були театром протистояння українських та московських зовнішньополітичних інтересів. Саме підтримка білоруським полковником Іваном Нечаєм І. Виговського та їх поразка дозволили Москві вирішити конфлікт на свою користь.

Виведення у кінці 1659 р. військ О. Трубецького та Г. Ромодановського до Московії дозволило гетьману Ю. Хмельницькому повернутися до захисту територіальної цілісності та соборності всіх українських земель. Державницьке угруповання козацької старшини вирішує скористатися тим єдиним пунктом з їхніх прохань, який усе-таки затвердив московський цар під час переговорів у Переяславі: правом козацьких послів брати участь у російсько-польських переговорах. У 1660 р. у Борисові розпочався черговий етап мирних переговорів між Москвою та Річчю Посполитою. Представляти Гетьманщину

на переговорах було доручено ніжинському полковнику В. Золотаренку [2, 3], Федору Коробці, Костянтину Матюгі та Іллі Аврамовичу – козаку ніжинської сотні Г. Кобилецького [4, 182]. Українські послы мали намір добитися того, щоб західний кордон Гетьманщини проходив по лінії, визначеній Зборівською угодою 1649 р. Тобто ганебні рішення Віленської угоди 1656 р. мали бути однозначно скасовані. Однак, небажання Варшави та Москви сідати за стіл переговорів, поєднані з незручними для них заявами В. Золотаренка, сприяли тому, що переговори у Борисові не дали конкретних результатів. Обидві сторони готувалися до продовження війни.

Активні заяви посольства В. Золотаренка у Борисові про бажання Гетьманщини мати західний кордон по р. Вісла стурбували московського царя Олексія Михайловича. За його наказом 23 березня 1660 р. українське посольство з Борисова прибуло до Москви та було взято під нагляд. На протест Ю. Хмельницького відносно затримки українських послів, московський уряд вимагав особистого прибуття гетьмана до Москви. Але молодий український гетьман тактовно відповів відмовою, розуміючи, що його родинні зв'язки з І. Виговським та І. Нечаєм, можуть послужити і його арештом [10, 61-62]. Лише 4 квітня 1660 р. ніжинський полковник Василь Золотаренко та інші старшини були відпущені в Україну.

Московський уряд, граючи на державницьких інтересах Гетьманщини по збереженню соборності всіх українських земель, схвалює рішення організувати новий військовий похід проти Речі Посполитої. Головні сили московських військ під командуванням київського воєводи В. Шереметьєва та козаки Ю. Хмельницького мали наступати на Правобережну Україну. 21 квітня 1660 р. гетьман Ю. Хмельницький постановляє наказному полковнику ніжинському Федору Завадському (або Р. Ракушці-Романовському?) негайно приєднатися до козацького війська, що вирушає у похід проти поляків. З відповідного гетьманського універсалу ми довідуємося, що Ф. Завадський мав повідомити волю гетьмана царському воєводі у Ніжині, зібрати необхідний військовий обоз з провіантом та, залишивши частину ніжинських козаків для оборони полкового міста, вирушити на з'єднання з головним військом [8, 154].

Одночасно московський уряд планував наступ війська на чолі з Юрієм Долгоруковим на Литву. На допомогу князю було наказано виступити 20 тис. козаків Ніжинського та Прилуцького полків під керівництвом ніжинського полковника В. Золотаренка. Військові дії у Литві 1660 р. проходили з перемінним успіхом. Московськими військами були взяті міста Борисів, Вільно та Могилів. Проте, ніжинські козаки відмовились надати допомогу Ю. Долгорукову, не поспішаючи йти на з'єднання з його військами. У жовтні 1660 р. московське військо було оточено польсько-литовськими силами

в районі Шклова. Усупереч наказу московського царя козацьке військо В. Золотаренка стояло у районі Лоева, уникаючи участі в боях. Так і не отримавши допомоги від В. Золотаренка, що трактувалася у Москві як зрада, військо Ю. Долгорукова було змушено капітулювати.

Виникає запитання: «Чому ніжинські козаки В. Золотаренка, що лише за рік до цих подій допомогли Москві повернути владу на Лівобережжі, у 1660 р. зрадили московського царя?» Відповідь слід шукати у подіях, що в цей час розгорнулись на Правобережній Україні. Козацькі війська, очолювані Ю. Хмельницьким, маючи в сукупності зі стрільцями В. Шереметьєва кількісну перевагу, потрапили в оточення польської армії в районі Чуднова. Розуміючи складність позицій В. Шереметьєва і маючи змогу надати йому допомогу, молодий гетьман навмисне допустився ряду стратегічних помилок і дозволив полякам взяти своє військо в оточення. Як ми бачимо, розвиток подій в Литві та в районі Шклова мав ідентичний сценарій та відбивав загальні настрої козацьких лідерів. Варто припустити, що непередбачуване козацькою старшиною поведіння прибулих у 1659 р. до українських міст московських воєвод та ігнорування Москвою інтересів України під час переговорів у Борисові стали причиною швидкого переходу козацької старшини на бік Речі Посполитої.

Зрозумівши неминучість повного розгрому польськими військами армії київського воєводи В. Шереметьєва, козацька старшина розпочала мирні переговори з Варшавою. 18 жовтня 1660 р. на основі Гадяцької угоди 1658 р. було підписано новий українсько-польський договір, що увійшов в історію під назвою Чуднівської угоди або Слободищенського трактату. Так, Україна втрачала статус Великого князівства Руського, а на українські землі до своїх колишніх володінь повертались польські магнати. Водночас, згідно польсько-московських домовленостей, московські війська мали залишити Ніжин, Переяслав, Київ та Чернігів [2, 3], а ніжинські козаки В. Золотаренка у Литві – відступити від росіян і приєднатися до польської армії. Згідно Чуднівської угоди 1660 р. Україна поверталася до сфери впливу Речі Посполитої. Козацька старшина, зокрема гетьман Ю. Хмельницький, колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький, В. Золотаренко, розуміючи згубність політики Москви по ліквідації української державності, розривають Переяславський договір 1659 р. і присягають на вірність польському королю.

Отже, Ніжинський козацький полк упродовж 1659-1660 рр. продовжував залишатися реалізатором гетьманської політики Чигирин, водночас ставлячи власні місцеві інтереси вище державних. Починаючи з 1659 р., у Ніжині розташувалися московські війська, ніжинські козаки були виведені з території Білорусії, що визначило подальші зовнішні інтереси полку. Зазнавши поразки в українсько-московській війні 1658-1659 рр., хитаючись між Москвою та

Варшавою, козацька старшина намагалася зберегти українську державність, уклавши спочатку другу Переяславську, а потім і Чуднівську угоди. У силу зовнішніх і внутрішніх обставин незавершений Гадяцькою угодою І. Виговського територіальний розкол дітища Богдана Хмельницького став неминучим. Молода Українська держава, страждаючи від старшинського автономізму, козацької анархії, зазіхань з боку сусідніх країн опинилася у стані глибокої кризи – «Руїни».

Посилання

1. Історія Русів / Пер. І. Драча; вступ. ст. В. Шевчука. – К.: Рад. письменник, 1991. – 318 с.
2. Коваленко С. Літопис Руїни. Листопад 1660 р. / С. Коваленко // Незборима нація. – 2010. – № 11 (297). – С. 3.
3. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.
4. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
5. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Том II. Полк Нежинский. / А.М. Лазаревский – К., 1893. – 521 с.
6. Реєнт О., Коляда І. Усі гетьмани України / О.П. Реєнт, І.А. Коляда. – Харків: Фолио, 2007. – 415 с.
7. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А. Смолій, В.С. Степанков – К.: «Альтернативи», 1997. – 368 с.
8. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
9. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России. / А. Шафонский – К., 1851. – 697 с.
10. Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.

Железко Р.А. Гетман Юрий Хмельницкий и Нежинский казацкий полк (1659-1660 гг): от второго Переяславского договора к Чудновскому соглашению

Статья посвящена военно-политической истории Нежинского казацкого полка 1659-1660 гг. на фоне московско-польского соперничества за украинские земли. Особое внимание уделено междоусобной борьбе в среде нежинской старшины, участием нежинских казаков во внешней политике Чигирин.

Ключевые слова: гетман, Гетманщина, казацкая старшина, московский воевода, Нежинский казацкий полк, «Руїна».

Zheliezko R.A. Hetman Yurii Khmelnytskyi and Nizhyn Cossack Regiment (1659-1660): from the second Pereiaslav agreement to Chudnivsk compact

Article is devoted to military and political history of Nizhyn Cossack Regiment 1659-1660 against Moscow-Polish competition for Ukrainian lands. Special attention is paid to the internecine struggle among Nizhyn officers, participate Nizhyn Cossacks in foreign policy of Chyhyryn.

Keywords: hetman, Hetmanate, Cossack officer, governor of Moscow, Nizhyn Cossack regiment, «Ruins».

05.03.2012 p.